

<https://doi.org/10.62837/2025.5.363>

KÖNÜL QOCAYEVA NAZİM QIZI
QÖNÇƏ KƏRİMOVA AKİF QIZI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“Xarici dillər” departamentinin baş müəllimləri
karimova.goncha79@gmail.com
kgocayeva@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN SÖZDÜZƏLDİCİ VƏ SÖZDƏYİŞDİRİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Hər bir sözün yaranması müəyyən ehtiyacdən doğur. Ünsiyyətin müəyyən şəraitə bağlı ehtiyacından yaranan söz sonra bütün dil daşıyıcıları üçün zərurətə çevrilir. Əslində dilin lüğət fonduna daxil olmuş sözün hər birinin etimologiyasına gedib çıxmaq olar, amma bu xüsusi elm sahəsi olan etimologiyanın mövzusuudur.

Adətən etimon axtarışı ulu dilə cedib çıxır, bəzən də başqa dillərlə qarşılıqlı tarixi əlaqənin aşkar olunmasını tələb edir. German dillərində sözün strukturu, onun morfem quruluşu çox mürəkkəb və müxtəlifdir. Düzəltmə sözlər bir leksik morfemdən və bir və ya biri neçə sözdüzəldici morfemdən ibarət ola bilər. Araya sözdüzəldici morfem də girə bilər. Leksik morfem həm də morfoloji funksiya yerinə yetirə bilər, yəni bir sözdən başqa söz düzəldə bilər. Bu sözdüzəldici morfemləri affiks adı altında birləşdirirlər və buraya prefiks və suffiks daxildir. İngilis dilində söz heç bir şəkilçi qəbul etmədən bir nitq hissəsindən başqasına keçə bilər. Buna konversiya deyilir. Məsələn, to bridge – a bridge; to look – a look; to drop – a drop; to work – a work və s. Son dövr elmi-nəzəri ədəbiyyatda mürəkkəb sözlərlə bağlı diqqəti çəkən məsələlərdən biri də yaranan sözlərin dilin lüğət tərkibinə möhkəm daxil olması və digər başqa sözlərlə tam hüquqda işləyə bilməsidir. [1.p.27-32]

Açar sözlər: ingilis dili, neologizm, linqvistik, cümlə inkişaf, termin

Neologizmlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin birinci və əsas mənbəyi hesab olunur və həmçinin dilin daxili vəsaitini nəzərə almaq lazımdır. Neologizmlərdən danışarkən biz aşağıdakıları nəzərə almalıyıq. Bunlar əsasən: a) leksik yolla; b) morfoloji yolla; c) sintaktik yolla; d) kalka (yamsılama) yolu ilə yaranan sözlərdir.

Biz əsasən leksik və morfoloji yollara nəzər salacaq və onları izah etməyə çalışacağıq.

1. Leksik yolla yaranan sözlər ümumxalq danışığı dili və onun müxtəlif sözdüzəltmə vəsaiti (sözdüzəldici şəkilçi və sözlərin birləşməsi) istər dilin tarixi inkişafı prosesində və sözlərin yaranmasında əsas olmuşdur. Ümumxalq danışığı dilindən qidalanmayan və onun hesabına zənginləşməyən hər hansı bir ədəbi dil nəticədə məhv ola bilər. Dilin söz ehtiyatından istifadə etməklə yeni hadisə, anlayış

və dəyişmələri ifadə etmək üçün başlıca yol dildə tarixən mövcud olan sözdüzlətmə formalarına uyğun surətdə yeni sözlər yaratmaqdır.

Sözyaradıcılığında süniliyə yol vermək olmaz, çünki belə düzəltmə sözlərin ömrü az olur. Dildə onun öz materialı zəminində yaranan lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olan sözdüzəltmə qaydaları dilin daxili inkişaf qaydaları ilə bağlıdır. Belə sözdüzəltmə qaydalarını müxtəlif istiqamətlərdə öyrənmək olar. Hər bir nitq hissəsinə daxil olan söz qruplarının konkret məzmunu, qrammatik forması, sintaktik quruluşu və bunların hər biri ilə əlaqədar olan sözdüzəltmə qaydaları da vardır.

a) **Leksik alınmanın** qrafik cildinin onun dildəki tələffüzünü təyin etməsi bütün dillərə şamil olunmamalıdır. Aydın ki, söz yazılışına görə oxunur. Oxunuş zamanı istisnaların mövcud olduğu fonetik transkripsiyadan istifadə edilir. Başqa dillər kimi fransız dilində də bu dilin oxu qaydalarına tabe olmayan külli miqdarda istisnalar vardır. Leksik səviyyədə mənimsəmə məsələsi Azərbaycan dilində müxtəlif şəkillərdə izah olunur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti onu leksik alınmaların dildə özünə yer tutması ilə eyniləşdirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, leksik mənimsəməni yalnız bununla məhdudlaşdırmaq olmaz. Leksik səviyyədə mənimsəmə məsələsi Azərbaycan dilində müxtəlif şəkillərdə izah olunur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti onu leksik alınmaların dildə özünə yer tutması ilə eyniləşdirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, leksik mənimsəməni yalnız bununla məhdudlaşdırmaq olmaz. Dil daşıyıcıları bu istisnaları asanlıqla qavrayırlar, lakin başqa dilin daşıyıcıları ingilis dilini öyrənərkən şübhəsiz ki, transkripsiyadan istifadə edirlər. Leksik alınmalar mənşəcə mənsub olduqları dillərin qrammatik əlamətlərini qismən özlərində daşıyır. Onlar keçdikləri dillərdə bu əlamətləri qoruyur. Bir sıra leksik alınma terminlər dildə qrammatik seqmentasiyaya uğraya bilər. Termin dildə asanlıqla tərkib hissələrə ayrılaraq, leksik alınmalara xas xüsusiyyətləri biruzə verirlər. Lakin oxşar quruluşlu leksik alınmaların sayı artdıqca onların tərkib elementlərinin aşkara çıxarılması asanlaşır. [2.p.52-58]

2. Morfoloji yolla yaranan sözlər. Dünya dillərində sözdüzəldici şəkilçilər **ön**, **orta** və **son** olmaqla üç yerə bölünür. Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözdüzəldici şəkilçiləri yalnız son şəkilçilərdən ibarətdirsə, ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilər həm ön, həm də son şəkilçilərdən ibarətdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dünya dilləri bir-birilə əlaqədar inkişaf etmiş və etməkdədir. Həmin əlaqə nəticəsində bu dillər arasında qarşılıqlı surətdə bir-birinin lüğət tərkibinin zənginləşdirdiyi kimi, bu və ya başqa qrammatik formalarda bir dildən başqa bir dilə keçə bilər.

Morfoloji mənimsənilmə prosesinin tədqiqatı göstərir ki, dildə fonetik mənimsənilməyə nəzərən bu proses daha məhdud səviyyədə gedir. Qrammatik mənimsənilmənin geniş yayılması dilin qrammatik normalarının daha sərt xarakter daşımasından irəli gəlir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, dil əlaqələri prosesində leksik alınmaların obyekt dildə özünə yer tutması onların tərkibindəki

qrammatik vasitələrin uyğunlaşması və mənimsəməyə məruz qalmasına səbəb olur. Bu hadisə dilin zənginləşməsinə öz təsirini göstərir.

Hər bir dilin qrammatikası həmin dilin daxili strukturunun qoruyucusu kimi çıxış edir. Məhz buna görə də, yad qrammatik struktura malik alınma sözlər reseptor dilə orijinal variantda daxil ola bilmir. Bu səbəbdən də, yad quruluşlu söz birləşmələri əvvəlki modelini doğrultmalı, sonra reseptor dil artıq onun diktəsi ilə yenidən qurulmalı olur. [3.p.90-94]

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəldici şəkilçilərin rolu çox böyükdür. Çünki şəkilçilər vasitəsilə bir sözdən bir çox yeni sözlərə məna gətirmək mümkündür, bu da öz növbəsində dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Sözdüzəldici şəkilçilər bu və ya digər nitq hissəsinin sonuna artırıla bilər. Bu şəkilçilər qoşulduğu sözlərə təsir edərək, bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi də əmələ gətirir. Məsələn, short-to shorter; deep-to deepen; bright-to brighten, etc.

3. Sintaktik yola yaranan sözlər. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin yanaşdırılması və birləşdirilməsinin də rolu az deyildir. Bu üsulla yaradılan sözlər müxtəlif mənşədən ola bilər. Dilin tarixi inkişafında sadə və ya düzəltmə sözlər 3 üsulla birləşərək bir çox mürəkkəb sözlər əmələ gətirmişdir. Deməli, birləşən hər iki söz mənalarına görə qaynayıb-qarışır, qovuşma və ya birləşmə halında işləndiyi zaman isə, hər iki sözün əvvəlki mənaları əsasında onlardan fərqli olaraq ümumiləşir və vahid yeni anlayış ifadə edir. Belə qovuşma və ya birləşmələrdə yalnız formanı nəzərə alıb, məna və məzmunu yaddan çıxarmaq, əlbəttə dilin təfəkkürlə bilavasitə əlaqəli olmasıdır. İnsanın idrak fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli sözlər şəklində və söz birləşmələri vasitəsilə cümlələrdə, dildə qeyd və təsbit olunur. Dil öz inkişafında sadəcə olaraq məhdud bir çərçivə dairəsində deyil, aşağıdan yuxarıya, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Məhz belə bir inkişafın nəticəsidir ki, dilimizdə mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin miqdarı artmışdır. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarının öyrənilməsinin dilçilik nöqtəyi-nəzərdən xüsusi əhəmiyyəti vardır.[4.p.20-28]

4.Kalka(yamsılama) yolu ilə yaradılan sözlər. Yeni söz və terminlərin yaradılmasında kalka üsulunun da müəyyən rolu vardır. Bu üsulla əmələ gələn yeni sözlər dilimizin öz daxili potensialı əsasında yaradılır, buna görə də burada dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır. Kalka yolu ilə yeni sözlərin yaradılmasında həm sözlərin, həm də dilin sözdüzəldici şəkilçilərindən geniş surətdə istifadə olunur. Kalka yolu ilə yaradılan yeni söz və terminlər hərdən tərcümə vasitəsilə dilə gətirilir. Bu proses zamanı tərcümə olunan söz həmin dildə (tərcümə edilən dildə) eyni mənəni verən sözlərlə yaxud söz və sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunmalıdır. Buna görə də burada tərcümə edilən sözün tam qarşılığı verilməlidir, yoxsa onu kalka adlandırmaq olmaz. Bu kimi tərcümələr eyni zamanda sərbəst tərcümə adlanır. Kalka yolu ilə yeni yaranan sözlər dildə hər hansı bir sözün kök və

şəkilçilərinə uyğun gəlməlidir. Kalka üsulu ilə yaradılan söz və terminlər həm morfoloji, həm də leksik yolla əmələ gəlir.

a) morfoloji yolla yaradılan yeni sözlər həm dilin öz sözləri, həm də başqa dillərdən keçərək həmin dilin sözdüzəldici şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir;

b) kalka üsulu ilə yaradılan sözlərin bir qismi də sintaktik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji və istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dilin zənginləşməsinə xidmət edir.

Sintaktik yolla yaradılan yeni sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsi və ya yanaşması ilə əmələ gəlir. Bunların bir qismi bitişik və bir qismi də ayrı yazılır. Sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox söz və terminlərin yaranmasını kalka adlandırmaq olar. Bu və ya başqa dildə kalka yolu ilə yaradılan hər hansı bir sözün kök və şəkilçiləri həmin sözün alındığı dilin kök və şəkilçilərinə uyğun gəlməlidir. Kalka üsulu ilə yaradılan sözlər həm morfoloji, həm də leksik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji, istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dildə yeni anlayışları ifadə etməyə xidmət edir və burada düzəltmə sözlərin içərisində şəkilçilərlə düzələn sifətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözdə dəyişmə, əsasən, mənə ilə əlaqədardır. Sözün fonetik tərkibi dəyişməz qalır, mənası təzələnilir, yenidən yarana bilir. Fonetik tərkibi də modifikasiya yolu ilə yeni struktur əmələ gətirir, mənaya təsir edir, yeni mənə yaranır.[5.s.33-39]

Struktura sözün ünsürləri ilə bağlıdır. Sözün mənə strukturu onun ifadə etdiyi əşya və ya məfhumla bağlıdır. Sözün mənə strukturu sabit deyildir. Onun dəyişməsi əsasən üç planda olur:

1. sözlərin məntiqi-əşyavi məzmununun dəyişməsi;
2. sözlərin leksik-qrammatik əlaqələrinin dəyişməsi;
3. leksik-semantik sistemdə sözlərin mənə əlaqələrinin dəyişməsi.

Buların strukturlarında bir-birinə yaxınlıq olsa da, onlar mənalarına görə fərqlənir. Söz öz daxili formasına görə üç struktur elementdən ibarətdir: fonoloji, morfoloji və semantik.

Hər hansı bir söz yeni məfhum ifadə etdiyi zaman öz əvvəlki mənasını da saxlayır. Əvvəlki forma yeni məfhumu ifadə edən formaya çevrilir.

Söz yaradıcılığı, göründüyü kimi, dilin iki sahəsi – qrammatika və leksika ilə yaxından bağlıdır. Söz yaradıcılığının nəticəsi leksikaya aid olub, dilin lüğət tərkibinə yeni-yeni leksik vahidlər verir. Söz yaradıcılığı prosesi ilə qrammatikaya aid olub, onun maddi imkanları əsasında fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan, söz yaradıcılığını qrammatika və leksika ilə həmhüdəd dilçilik sahələrindən hesab etmək olar. Söz yaradıcılığının əsas vəzifəsi dilin inkişafı prosesində meydana gələn qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ibarətdir. Sözsüz ki, yeni sözlərin yaradılması – söz yaradıcılığının əsas funksiyasıdır. Buna görə də ümumi dil sistemində söz yaradıcılığının böyük rolu vardır. Məlumdur ki, ingilis dilində sözün sintaktik funksiyası morfoloji əlaməti üstələyir. Sözün qrammatik təbiəti tam

şəkilədə mətndə müəyyənləşir. Beləliklə, germanistikada yeganə vahid prinsip əsasında nitq hissələrini təsnif etmək üçün göstərilən bütün təşəbbüslər nəticəsiz qalmışdır. Ənənəvi bölgü isə pis deyildir, sözün üç əlamətini nəzərə almaq lazımdır.

A.Qurbanov sözlərin semantik dəyişikliklər əsasında mənimsənilməsi və sözlərin qrammatik dəyişikliklər əsasında mənimsənilməsi kimi iki formanı fərqləndirir.. İkinci forma qrammatik mənimsənilməni əhatə edir. Burada eyni zamanda, qrammatik uyğunlaşma halı da özünü göstərə bilər.

"Tormoz " yerinə "əyləc" , "svetafor" yerinə - işıqfor və s.sözlər keçən əsrin 60-70-ci illər ərzində istifadə edilməyə başlamışdı.

Purizm(dildə yad elementlərin təmizlənməsi) hərəkəti ilk dəfə 16-cı əsrdə Fransada meydana gəldi. Fransa Akademiyası fransız dilinin lüğət tərkibini latın və italyan dillərinin elementlərindən təmizləmək üçün böyük işlər gördü.

19-cu əsrin başlanğıcında Bömen şəhərində çex dilində alman elementlərinin çıxarılması yolunda kəskin mübarizə başlandı. Alman işğalından qurtulan çex xalqı bu yolda qətiyyətli idi. Çex intihabı adlanan bu milli-vətəndaş sərhədini aşma bilmədilər və ümumiyyətlə, dili bütün alınma sözlərdən təmizləməyi qərara aldılar.

Purizm ənənələri Rusiyada 19-cu əsrdə başladı.Bu hərəkəti A.S.Şişkov başçılıq edirdi və o, çox şeyə nail oldu.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Stein, Gabriel. English Word Formation Over Two Centures. Tubingen, 1978,p.27-32.
- 2.Soudek Lev. Structure of Subsidiary Words in British American English Bratislava, 1988. p. 52-58.
- 3.Hornby A.S. Oxford Advanced Learner Dictionary I edition, Coie A.P. Oxford University press, 1994.p.90-94
- 4.Axundov A. Ümumi dilçilik. Maarif, Bakı, 1988, səh. 20-28.
- 5.Musayev O. Azərbaycanca-ingiliscə lüğət. Bakı, 1996.s.33-39.

К.Годжаева,Г.Керимова

СИНТАКСИСНО-КОРРЕКЦИОННЫЕ И СИНТАКСИСНО-МОДИФИКАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ НЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Слова-модификаторы могут состоять из одной лексической морфемы и одной или нескольких производных морфем. Также может быть включена морфема, изменяющая слово. Лексическая морфема может выполнять и морфологическую функцию, то есть образовывать из одного слова другое слово. Эти словообразовательные морфемы объединяются под названием аффиксов, которые включают в себя префиксы и суффиксы. В английском языке глагол может переходить из одной части речи в другую без каких-либо суффиксов. Это называется конверсией. Например, соединять – сокращать;

смотреть – взгляд; капать – капля; работать – работа и т. д. Одним из наиболее ярких вопросов в недавней научно-теоретической литературе, касающихся сложных слов, является то, что полученные слова прочно вошли в словарный состав языка и могут употребляться с другими словами на полном праве.

Взаимоупотребительные терминологические соединения с иноязычными элементами являются наиболее распространенными в лексике и литературе азербайджанского языка и имеют большое значение в развитии нашего языка. С точки зрения структуры эти типы ВТС (взаимоупотребительных

терминологических соединений) употребляются в различных вариантах, так, можно встретить КТС, в которых их первые части, употребляемые с азербайджанскими словами, в одних терминах употребляются в простой форме, а в других — в сложной форме.

Ключевые слова: английский язык, неологизм, языкознание фраза, развитие, термин.

K.Godjaeva,G.Kerimova

SYNTAX CORRECTIONAL AND SYNTAX MODIFICATIONAL FEATURES OF NEOLOGISMS IN ENGLISH

Summary

Modifier words may consist of one lexical morpheme and one or more derivative morphemes. A morpheme that modifies a word may also be included. A lexical morpheme may also perform a morphological function, that is, form another word from one word. These word-forming morphemes are united under the name of affixes, which include prefixes and suffixes. In English, a verb can move from one part of speech to another without any suffixes. This is called conversion. For example, to connect - to shorten; to look - to look; to drip - to drop; to work - to work, etc. One of the most striking issues in recent scientific and theoretical literature concerning compound words is that the resulting words have firmly entered the vocabulary of the language and can be used with other words with full right.

Interoperable terminological compounds with foreign language elements are the most common in the vocabulary and literature of the Azerbaijani language and are of great importance in the development of our language. From the point of view of structure, these types of CTCs (mutually used terminological compounds) are used in various variants, so it is possible to meet CTCs, in which their first parts, used with Azerbaijani words, are used in simple form in some terms, and in complex form in others, while borrowings of European origin are also used in simple or complex form.

Key words: englais,neologizm,linguistics,phrase.devlopment,term.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Kəmalə Mehdixanlı